

Igor Bezinović

Filozofski fakultet, Zagreb

Filozofija/sociologija

Determinizam i slobodna volja

1. UVOD

Tema ovoga rada jest odnos između determinizma i slobodne volje. Čovjek na osnovi intuicije smatra da posjeduje osobnu slobodu odlučivanja, ali ukoliko razmotri činjenicu da su i njegovi postupci determinirani, pojam osobne slobode postaje znatno manje evidentan. Ovim se radom pokušava razjasniti nekoliko problema koji su zaokupljali mislioce kroz sva razdoblja historije filozofije, od antike do danas – je li svijet u potpunosti deterministički ustrojen, u kojoj su mjeri ljudski postupci determinirani vanjskim faktorima, postoji li mogućnost izbora u apsolutno determiniranom svijetu, te u kojim se situacijama čovjek treba smatrati odgovornim za svoje postupke. Ovim radom ne želi se problemu pristupiti historijski, opisujući razmišljanja pojedinih filozofa kroz historiju filozofije, niti se žele obuhvatiti sve implikacije determinizma; prije svega želi se razjasniti terminološku pomutnju nastalu nedosljednim korištenjem pojmova vezanih uz determinizam i slobodnu volju, te se na osnovi jednoznačno utvrđenih termina želi objasniti posljedice determinističkoga (osobito fizikalističkoga) sagledavanja svijeta na moralni život ljudi.

S ciljem sustavnoga pristupa temeljnim problemima rada utvrđen je sljedeći raspored u sedam poglavlja: u uvodu se nastoji predstaviti sama struktura rada i tema koja je u njemu obrađena, a u drugom su poglavlju predstavljeni pojmovi relevantni za shvaćanje problema odnosa determinizma i slobodne volje. Pritom svaki pojam nije objašnjen kroz pojedine filozofske pristupe, već se s neutralnoga stajališta pokušalo odrediti analitički najkorisnije značenje svakoga od izabranih pojmova. U trećem poglavlju detaljnije je razjašnjen sam termin determinizma: navedeno je koja se sve shvaćanja determinizma koriste u filozofiji, znanosti i svakodnevnom govoru, te koje sve vrste determinizama postoje. U četvrtom je poglavlju izdvojen fizikalni determinizam, kao najkorisnije shvaćanje determinizma za ovaj rad, te se objašnjava shvaćanje determinizma u klasičnoj, Newtonovoj fizici, te u suvremenoj, kvantnoj fizici. Peto poglavlje jest ključno poglavlje koje se zasniva na tvrdnjama iznesenim u prethodnim poglavljima – u njemu se uvodi termin slobodne volje, te se predstavljaju deterministički i indeterministički pristupi za objašnjenje mogućnosti (odnosno nemogućnosti) postojanja slobodne volje u determiniranom svijetu. Cilj je šestoga poglavlja dodatno razjasniti u kojoj je mjeri determinizam vezan za čovjekovu moralnost time što se sagledava nužnost postojanja odgovornosti, nagrade i kazne u svakoj ljudskoj zajednici. U zaključku (sedmom poglavlju) nastoji se konačno ustanoviti koje posljedice proizlaze iz stajališ-

ta da ne postoji slobodna volja, te koje proizlaze iz teze da je čovjek biće koje je u stanju slobodno birati.

2. OBJAŠNENJE KLJUČNIH POJMOVA

Kako bi se problemu odnosa determinizma i slobodne volje moglo pristupiti na što objektivniji način, važno je prije upuštanja u samu raspravu odrediti značenje ključnih pojmova. Pritom se javlja otežavajuća okolnost što pojedini termini imaju različita značenja kod različitih autora – svaki autor, naime, prilagođava značenje termina svojem govornom sklopu i svojim filozofskim intencijama. U ovom radu pokazat će se da mnogi sukobi u raspravi o postojanju slobodne volje gotovo nestaju ukoliko uvidimo da oni počivaju samo na različitim tumačenjima pojedinih termina, a ne na istinskom neslaganju oko nekih filozofskih pretpostavki. Hume je u skladu s time zaključio da »ne postoji filozofski problem slobodne volje, već je cijela rasprava samo jezičnog tipa« (Taylor, 1967:366). Važno je napomenuti da odredbe odabranih termina u ovom poglavlju nisu primjenjive na interpretaciju svih filozofskih teorija – pojmovi su ovdje objašnjeni samo radi kvalitetnijega predstavljanja i rješavanja problema unutar ovoga rada. Dva najvažnija pojma (determinizam i slobodna volja) dodatno su obrađeni u trećem, odnosno petom poglavlju.

Osnovni pojam u ovom seminarском radu jest *determinizam*. Pod determinizmom općenito razumijemo »shvaćanje o posvemašnjoj određenosti svih pojava« (Filipović, 1989:68). Drugačije formulirano, determinizam je »doktrina prema kojoj svaki događaj ima uzrok« (Blackburn, 1996:102). Pojam determinizma iscrpnije je prikazan u sljedećem (trećem) poglavlju, pa su zato ovdje navedene samo ove dvije definicije.

Fatalizam je pristup životu prema kojem »je svako zbivanje u svijetu i svako ljudsko ponašanje unaprijed određeno i prema tome neizbježno« (Filipović, 1989:104); odnosno, neovisno o našim htjenjima, posljedice će uvijek biti iste. Dok je determinizam isključivo znanstvena pretpostavka, fatalizam se shvaća kao »doktrina prema kojoj ponašanje čovjeka ne utječe na izvanjske događaje« (Blackburn, 1996:137). Lako je zamijetiti da je deterministički fatalizam zapravo kontradikcija, iako fatalizam proizlazi iz determinizma, iz uviđanja nužnosti. Fatalisti, naime, ističu nemogućnost utjecaja ljudskoga ponašanja na ishod budućnosti, dok deterministi uviđaju da je čovjek isto dio prirode, pa prema tome i ljudski postupci mogu uvjetovati razvoj događanja.

Prema načelu *kauzalnosti* (uzročnosti) »pojava C je nužni uzrok posljedice E u slučajevima kada se C dogodi nužno je da se i E dogodi ukoliko se nešto ne ispriječi« (Anscombe, 1971:23). *Kauzalni zakon* (zakon uzročnosti) jest načelo prema kojemu »svaka pojava, promjena, događaj ima svoj uzrok« (Filipović, 1989:168). Na kauzalni zakon ukazuju pravilnosti, odnosno stalne relacije – za te relacije se ne smatra da nastaju proizvoljno, već se shvaćaju kao rezultat stalne i nužne relacije uzročnosti (Bohm, 1972). Na osnovi spoznaje tih stalnih relacija stvaramo pojam determinizma kao »doktrine o kauzalnoj nužnosti« (Moschetti, 1957:1522).

U trećem poglavlju objašnjeno je da odredba determinizma pomoću kauzalnosti (najčešće korištena odredba) nije jedina moguća, a možda ni najbolja odredba, dok je pritom opisana i veza između determinizma i kauzalnosti.

»*Indeterminizam* je gotovo u svim radovima shvaćen jednostavno kao negacija determinizma« (Butterfield, 1998:34). Dakle, budući da je u ovom poglavlju determinizam određen pomoću kauzalnosti, pod indeterminizmom se misli na »stajalište da neki događaji nemaju uzrok« (Blackburn, 1996:190). Iako se na prvi pogled čini da ne postoje pojave koje nisu uzrokovane, *kvantna fizika* zastupa i dokazuje suprotno stajalište. Prema kvantnoj fizici pojavama u mikrosvjetu (na razini elektrona) ne vladaju striktni kauzalni zakoni, već se budućnost može predvidjeti samo zakonom vjerojatnosti zbog fluktuacija u kretanjima elektrona (Sesardić, 1984). »Izvodi se zaključak da se nikakvim eksperimentima ne mogu ustanoviti uzroci tih fluktuacija u rezultatima pojedinačnih mjerenja, te da one, u stvari, nemaju nikakvog uzroka« (Bohm, 1972:158).

Pojam *slobodne volje* problematičnije je odrediti od svih ostalih ključnih pojmova zbog toga što ga svaki autor razumije na donekle drugačiji način. Neka od najčešćih značenja slobodne volje jesu: sposobnost izbora između različitih mogućnosti, sposobnost stvaranja novih alternativa, sposobnost donošenja odluka neovisno o vanjskim uvjetima, sposobnost donošenja racionalnih odluka, neovisnost subjekta o drugim subjektima i neovisnost subjekta o nekim prirodnim zakonima (Taylor, 1967). Pokušati jednoznačno odrediti pojam slobodne volje bilo bi u ovom trenutku kontraproduktivno jer bi se time onemogućilo razumijevanje nekih filozofskih pretpostavki u petom poglavlju. U petom poglavlju pokazano je da je za razumijevanje pojedinih teza potrebno biti upoznat s različitim značenjima toga termina.

Poteškoća pri određivanju značenja pojma *odgovornosti* može se vidjeti na sljedećem primjeru – u Blackburnovu rječniku stoji: »peoples« *responsibilities* are those things for which they are accountable« (Blackburn, 1996:329). Pritom uvidamo da je učinjen oblik logičke pogreške *circulus vitiosus* jer je odgovornost definirana svojim sinonimom. Upotreba termina odgovornost može se deskriptivno odrediti, tvrdeći da su ljudi odgovorni za neku pojavu kada su isključivo oni uzrok te pojave. Pitanje u kojem se trenutku čovjek može shvatiti kao isključivi uzrok neke pojave javlja se u dilemi determinizma koja je obrađena u šestom poglavlju.

3. RAZLIČITA SHVAĆANJA POJMA DETERMINIZAM

U svakodnevnom govoru pojam determiniranosti koristi se kao sinonim za pojmove predodređenosti ili određenosti. Tako se govori o biološkom, geografskom, kemijskom, tehnološkom, ekonomskom i raznim drugim vrstama determinizama (Šušnjić, 1973). Pritom se javlja i pojam dominantnoga determinizma, čime se misli na onaj faktor koji najviše utječe na proučavanu pojavu. Jasno je da u filozofskim raspravama nije poželjno upotrebljavati takvo shvaćanje jer se njime gubi određene determinizma kao univerzalne i stalno prisutne pojave, te se svako područje predstavlja kao odvojeno od drugih.

U filozofiji se mogu najgrublje izdvojiti tri shvaćanja termina determinizam – metafizički, psihološki i fizikalni determinizam. Prema *metafizičkom* determinizmu »apsolutna nužnost vlada svim bićima i njihovim odnosima« (Moschetti, 1957:1522), te se ljudsko htijenje razumije kao dio cjeline uređenoga svijeta. Prema ovom pristupu ne možemo razlikovati pojedine vrste determinizma jer je on shvaćen kao opća i nepromjenjiva zakonitost. »Većina modernih determinističkih teorija primijenjenih na ljudsko ponašanje nazivaju se teorijama *psihološkog* determinizma« (Taylor, 1967:365). U psihološkom determinizmu ljudska se volja predstavlja određenom u tom smislu da svaka ljudska odluka ne može biti drugačija od onoga kakva upravo jest. *Fizikalni* (znanstveni) determinizam jest shvaćanje prema kojem se uređenost pojava može objasniti pomoću znanstvenih zakona, dakle pomoću odnosa uzroka i posljedice, te se na osnovi toga mogu predvidjeti buduća stanja pojava (Moschetti, 1957).

Uz ova tri osnovna shvaćanja u filozofiji se često koriste i termini etičkoga, logičkoga i teološkoga determinizma. *Etički* determinizam jest učenje prema kojem su svi voljni postupci čovjeka nužno determinirani isključivo spoznajom »dobra«. *Logički* determinizam bavi se istinitošću tvrdnji koje govore o budućnosti. Tako zastupnik logičkoga determinizma tvrdi da ljudski postupci nisu slobodni i da je sve neizbježno jer je oduvijek bilo istina da će se desiti upravo ono što će se vremenom i desiti. Drugim riječima, budućnost je određena u istom smislu kao i povijest. *Teološki* determinizam oblik je metafizičkoga determinizma prema kojem je sve apsolutno ovisno o postojanju i osobinama Boga (Taylor, 1967).

Za ovu raspravu važno je navesti i određenje determinizma u znanosti. »Sve od razvoja moderne znanosti u 17. stoljeću, pod determinizmom se smatrao zakon o univerzalnoj kauzalnosti« (Butterfield, 1998:34). Takva odredba također je predstavljena i u prethodnom poglavlju. Razvojem kvantne fizike pokazalo se da svijet nije isključivo kauzalno uređen, te da bi stoga bilo korisno stvoriti veću razliku između termina determinizam i kauzalnost. Tako je formulirana tvrdnja da su dva identična sustava determinirana ukoliko možemo reći da će u svim budućim stanjima biti identični (Butterfield, 1998). Jednostavnije rečeno, zamislimo li dva identična svemira, koji su u jednom trenutku identični i njima vladaju identični zakoni, možemo zaključiti da su oni deterministički uređeni ukoliko i dalje budu identični u svim budućim stanjima. Ako ovako shvatimo determinizam, možemo reći da je klasična fizika u nekim slučajevima indeterministička, dok je kvantna fizika u nekim slučajevima deterministička. Kako se termini *uzročnost*, *predvidljivost* i *događaj* ne koriste jednoznačno u većini fizikalnih teorija, bilo je potrebno odrediti determinizam neovisno o njima. Tako se u znanosti stvorila i jasna distinkcija između uzročnosti i determinizma – »za neku pojavu možemo reći da je uzrokovana tek nakon što se dogodila, ali je determinirana i prije nego što se dogodila« (Anscombe, 1971:16).

Svim navedenim određenjima determinizma zajedničko je prihvaćanje prvoga aksioma determinizma – ni jedna stvar ne nastaje ni iz čega, niti se pretvara ni u što (vrsta zakona očuvanja energije). Sva se određenja osim posljednjega slažu i oko

drugoga aksioma determinizma – ništa se ne dešava proizvoljno i nezakonito (Šušnjić, 1973). Posljednje određenje korisnije je u znanosti, ali s obzirom na to da ne priznaje nužnost kao osobinu determinističkoga sustava, nije prikladno za korištenje u diskusiji o slobodi volje.

4. FIZIKALNI DETERMINIZAM

Prema fizikalizmu, na svijetu postoje samo fizikalni entiteti koji se ponašaju po zakonima fizike, te se svijet može objasniti isključivo na znanstveni način. Ljudsko ponašanje je prema tome također svedivo na promjene na razini materije (Sesardić, 1984).

Fizikalno shvaćanje determinizma znanstveno je objašnjivo i uglavnom provjerljivo, dok se ostala shvaćanja temelje samo na spekulaciji i zdravom razumu. Zbog toga su razloga »filozofi pretpostavljali da su trenutno prihvaćene fizikalne teorije najbolji vodič za shvaćanje prirode determinizma« (Butterfield, 1998:33). Drugim riječima, filozofi su svoje pretpostavke gradili na znanstvenim dostignućima koja su ih inspirirala. U povijesti fizikalnoga razmatranja determinizma izdvajaju se dva razdoblja: razdoblje klasične, Newtonove fizike i razdoblje kvantne fizike nastale početkom dvadesetoga stoljeća, koje traje do danas. U ovom su poglavlju sagledana oba znanstvena pristupa determinizmu.

4.1. *Determinizam u klasičnoj fizici*

Newtonov mehanicistički pristup shvaćanju stvarnosti »sugerira postojanje prostog i racionalno shvatljivog mehaničkog procesa u osnovi sve te prividne različitosti, suprotnosti i proizvoljnosti kvaliteta« (Bohm, 1972:89). Drugim riječima, Newton je prividnu nepravilnost događanja u svijetu sveo na ograničeni skup općih zakona. Dok su kvalitativni zakoni, karakteristični za antiku i srednji vijek, bili samo načelno postavljeni i zbog toga većinom neprimjenjivi, Newtonovi zakoni omogućili su kvantitativna predviđanja i točniju provjeru zakona (Bohm, 1972).

Newtonovi uspjesi da svijet prikaže jedinstvenim inspirirali su Laplacea da zaključuje kako svijetom vladaju nepromjenjivi kauzalni zakoni, te da je svijet u potpunosti determiniran. Laplace je determinizam formulirao pomoću termina uzročnosti i predvidljivosti. Postavio je tezu prema kojoj bi postojanje bestjelesnoga, atemporalnoga i sveznajućega demona ili »superbića« omogućilo određivanje svih prošlih i predviđanje svih budućih stanja. Ukoliko bi to superbiće poznavalo točno stanje svemira u jednom trenutku, te sve zakone koji vladaju tim svemirom, bilo bi u mogućnosti znati stanja svemira u svim trenucima prošlosti i budućnosti. Laplace je sam zaključio da ćemo zauvijek ostati beskonačno udaljeni od takvoga uma, a njegova tvrdnja o nemogućnosti postojanja takvoga savršenoga predviđača je i logički (Popper) i znanstveno (Heisenberg) potvrđena; nemoguće je naime potpuno utvrditi početno stanje determiniranoga sustava (Sesardić, 1984).

Laplaceova teza da svijetom vladaju mehanicistički zakoni dovedena je u pitanje još za vrijeme najvećih trijumfa mehanicizma i to »formuliranjem osnovnih zakona elektromagnetskog polja, razvojem kinetičke teorije plinova i počecima statističkog zasnivanja zakona termodinamike« (Bohm, 1972:90). Konačni krah neograničene vjere u sveopću primjenjivost Newtonovih zakona kretanja desio se razvojem kvantne teorije – dokazano je da »na mikrorazinama dolazimo do područja na kojem Newtonova mehanika jednostavno više ne vrijedi« (Anscombe, 1971:15). Ipak, neprimjenjivost pretpostavki kvantne teorije na makrorazine u većini slučajeva je po nekima pokazala »neopravdanost pokušaja izlaženja van granica mehanicističke filozofije« (Bohm, 1972:220).

4.2. Indeterminizam u kvantnoj fizici

U tridesetim godinama dvadesetoga stoljeća kvantna teorija i teorija relativnosti postale su najatraktivnije i najprihvaćenije fizikalne teorije. Teorija relativnosti o problemu uzročnosti nije iznijela nove teze, pa zato i nije relevantna za razmatranje problema determinizma. Kvantna teorija, međutim, uvodi pojam indeterminizma i probabilističkoga predviđanja. Iako se prema kvantnoj teoriji uslijed indeterminizma pojave na elektronskoj razini ne mogu precizno opisati ni izmjeriti, one se ipak mogu statistički predvidjeti. »Slučajni događaji fluktuiraju unutar velikog opsega mogućnosti, ali tako da statistički prosjek ima pravilno i približno predvidljivo ponašanje« (Bohm, 1972:66). Dakle, prirodni zakoni ne mogu se univerzalno utvrditi, ali se mogu iskazati pomoću termina vjerojatnosti, to jest na osnovi statistike određuju se buduće promjene mjerenih pojava. Probabilistički karakter kvantne teorije nije moguće predstaviti kao rezultat nekoga skupa determinističkih zakona – ne mogu se ni teoretski otkriti uzroci nepredvidljivosti kretanja elektrona. Ipak, pokazalo se da je mehanicizam primjenjiviji u području kvantne fizike nego što se to prije mislio – »kvantna mehanika je prirodni nastavak mehanicističkog stava klasičnih fizičara, prilagođen činjenici da teorija ima probabilističku, a ne determinističku formu« (Bohm, 1972:180). Velika zasluga kvantne fizike je ta što je konačno dokazala da znanstveno istraživanje ne može dovesti do spoznaje prirode potpuno oslobođene grešaka.

U iduća dva poglavlja prihvaćeno je shvaćanje determinizma kao univerzalne uzročne zakonitosti svijeta i njegove potpune određenosti; prema tom određenju, klasična fizika ima deterministički, a kvantna fizika indeterministički karakter.

5. TEORIJSKI PRISTUPI ODNOSU DETERMINIZMA I SLOBODNE VOLJE

Ukoliko se smatra da čovjek ima slobodnu volju, to jest mogućnost izbora između najmanje dviju alternativa, tada se mora odbaciti shvaćanje čovjeka kao elementa kauzalnih lanaca u determiniranom svijetu. Time se remeti znanstvena slika o čovjeku čije su odluke nužno uvjetovane striktnim kauzalnim zakonima (općenitije, zakonima prirode).

»Sloboda je pretpostavka moralnosti. Bez slobode, osnovne moralne kategorije kao što su odgovornost i zasluga ne bi se mogle ni postaviti« (Pavićević, 1962:55). Drugim riječima, ukoliko se čovjeka shvaća kao moralno biće, tada ga se mora shvatiti i kao biće koje je sposobno postupati drugačije nego što to čini. Deterministički stav, međutim, nameće tezu da je svaka pojava u svijetu upravo i jedina moguća pojava u prostoru i vremenu. Stoga i ljudski postupci ne mogu biti drugačiji od onoga kakvi upravo jesu.

Iako ljudi intuitivno osjećaju da mogu biti nezavisni od vanjskih utjecaja, te da sami mogu formirati budućnost (pošto ona ovisi o njima), filozofi su prisiljeni preispitati mogućnost postojanja slobode kao izbora u determiniranom svijetu. U historiji filozofije razvili su se različiti pristupi odnosu determinizma i slobodne volje. Problemu se pristupalo na mnogo načina, od kojih su neki bili uspješniji i originalniji od drugih. U ovom se poglavlju kroz teorijske pristupe objašnjava koje posljedice determinističko i indeterminističko poimanje svijeta ima za ljudsku slobodnu volju i moralnost.

5.1. Deterministički pristup

U filozofiji se sve do pojave kvantne teorije nije mnogo razmatralo postojanje slučajnosti, već se većinom prihvaćalo da je svijet deterministički uređen. Filozofe je, dakle, većinom zanimalo odnos općih kauzalnih zakona koje zdravorazumski indukcijom spoznajemo i slobodne volje koja nam se čini očevidnom. U pokušaju rješenja problema javila su se tri gledišta, od kojih sva tri u manjoj ili većoj mjeri priznaju postojanje determinizma. U tim raspravama više nije problem vladaju li svijetom nepromjenjivi zakoni, pošto se one vode na metafizičkoj, a ne epistemološkoj razini (Young, 1994). Važno je zamijetiti da »i fizički fenomeni i ljudske aktivnosti mogu biti determinirani bez obzira na to možemo li ih predvidjeti ili ne« (Young, 1994:534), pa se stoga u raspravama općenito pretpostavlja da svijet jest determiniran. Dakle, ovdje je osnovni problem treba li zadržati vjeru u slobodnu volju u posve determiniranom svijetu.

5.1.1. Deterministički inkompatibilizam

Termin inkompatibilizam obuhvaća značenja indeterminizma, libertarijanizma i determinističkog inkompatibilizma. Pod inkompatibilizmom se u literaturi obično govori o determinističkom inkompatibilizmu, koji najčešće zastupaju materijalistički filozofi.

»Inkompabilizam je teza prema kojoj ne mogu istovremeno biti istinite tvrdnje da determinizam postoji i da slobodna volja postoji« (Young, 1994:536). William James inkompatibilizam je nazvao čvrstim determinizmom (engl. *hard determinism*). »Čvrsti deterministi jesu oni koji tvrde da niti jedan čovjek ne može biti nešto drugo od onoga što jest, te je zato diskusija o moralu iracionalna i neprimjenjiva na čovjeka« (Taylor, 1967:368). Čovjek prema njima nikada ne može biti odgovoran za svoje postupke, niti za njih može biti nagrađivan ili kažnjavao, iz jednostavnoga razloga što nije mogao, niti može, niti neće moći biti ništa osim onoga što

jest. Inkompatibilisti pod slobodnom voljom smatraju mogućnost da se drugačije djeluje u potpuno istoj situaciji. Budući da polaze od pretpostavke kako je svijet deterministički uređen, zaključuju da je svaki čovjekov postupak rezultanta određenih uzroka, pa da stoga čovjek ne može imati slobodnu volju. Čovjek ne može naći uzroke svojim postupcima, te stoga smatra da je on njihov jedini uzrok: »Spinoza je usporedio čovjeka sa svjesnim kamenom koji misli da se slobodno kreće samo zato jer ne zna uzrok svoga kretanja« (Taylor, 1967:369).

Lako je primijetiti kako ovakvo razmatranje počiva na vrlo krutom i znanstvenom određenju slobodne volje, ali i da dosljedno povlači posljedice determinizma na čovjekovu moralnost. Ipak, inkompatibilistima se zamjera što su odabrali nelogičnu definiciju slobode, pa da stoga iz nje proizlaze za zdravi razum neobični zaključci (Sesardić, 1984). Pritom su prisiljeni negirati postojanje slobodne volje, odnosno negiraju ono što se svakom čovjeku čini evidentno. Ukoliko ne prihvatimo inkompatibilizam, ne prihvaćamo ni znanstvene i logičke dokaze, a ukoliko ga prihvatimo, dolazimo do zaključaka koji su za većinu ljudi apsurdni. Logičkom slijedu misli inkompatibilista ne može se naći zamjerka, ali posljedice koje proizlaze iz njihovih teza, čini se, neprihvatljive su ukoliko želimo voditi »normalan« život. Inkompatibilističko shvaćanje potpuno je logički jasno i jednoznačno. Za razliku od njega, preostala dva deterministička pristupa problemu stala su u obranu slobodne volje, trudeći se dokazati da čovjek može biti slobodan, izbjegavajući uznemirujuće i neugodne implikacije determinizma.

5.1.2. Metafizički libertarijanizam

I prema metafizičkom libertarijanizmu, sloboda i determinizam su nespojivi. Pritom se ne niječe postojanje determinizma u prirodi, ali se smatra da ljudski postupci ne moraju nužno biti determinirani. Tu tvrdnju zastupa i Kant, tipični predstavnik ovoga pristupa: »Kauzalitet na osnovi zakona prirode nije jedini kauzalitet na osnovi koga se mogu objašnjavati sve pojave svijeta. Radi njihova objašnjenja mora se pretpostaviti još jedan kauzalitet na osnovi slobode« (Kant, 1970:350). Kant slobodu shvaća kao »ono svojstvo kauzaliteta umnog bića po kojemu ono može djelovati nezavisno od tuđih uzroka koji bi ga određivali« (Pavićević, 1962:221). On pretpostavlja »apsolutni spontanitet uzroka koji sam sobom započinje jedan niz pojava koji teče po prirodnim zakonima« (Kant, 1970:352), odnosno pretpostavlja transcendentalnu slobodu koja sama može započeti neki kauzalni lanac.

U antitezi svoje Treće antinomije »Kritike čistog uma« ipak navodi i kontradiktorne teze, koje nisu u skladu s njegovim libertarijanizmom – smatra da bi postojanje slobode neovisne o svim zakonima utjecalo na neprekidno mijenjanje zakona prirode, te da transcendentalni oblik slobode može postojati samo izvan svijeta (Kant, 1970). Ipak, Kant smatra da praktički um koji nameće moralne zakone moralnom subjektu ima primat nad teorijskim umom (Pavićević, 1962).

Prema libertarijanizmu sloboda je mogućnost racionalnoga podvrgavanja moralnom principu, koje počiva na kontrakauzalnosti. Prema kontrakauzalnosti čovjek

ima mogućnost odlučivanja između alternativnih mogućnosti i to neovisno o određujućim faktorima kauzalnoga lanca (Sesardić, 1984). Dakle, prema libertarijanizmu postoje trenuci u čovjekovu životu kada nije determiniran vanjskim svijetom niti svojim karakterom, već može na osnovi svoje racionalnosti donijeti apsolutno slobodnu odluku.

Libertarijancima se može uputiti nekoliko značajnih prigovora. Polazi se od teze da su odluke o kojima oni govore samo slučajni, ničim uzrokovani postupci, prema čemu se zaključuje da osoba koja odlučuje ne kontrolira svoje odluke. Dakle, njezina sloboda nema nikakvu vrijednost (Young, 1994). Ukoliko pak polazimo od teze da su njezine odluke determinirane, javlja se inkompatibilizam. Libertarijanci su stoga prisiljeni negirati oba kontradiktorna pristupa – i determinizam i indeterminizam. Prema zakonu isključenja trećega, ne preostaje niti jedna treća mogućnost koja bi mogla biti istinita, te se zato sa sigurnošću može zaključiti kako je libertarijanizam logički neutemeljeni pristup. Dakle, ukoliko se kauzalni lanac pri donošenju slobodnih odluka ne prekida, radi se o inkompatibilizmu, a ukoliko se prekida, radi se o slučajnosti koja se ne može nazvati osobnom, a kamoli uvjetom koji omogućuje slobodnu volju (Sesardić, 1984). Iako teze libertarijanizma najviše odgovaraju našoj intuiciji, one su jednostavno logički i znanstveno neodržive, pa stoga moraju biti odbačene kao pogrešne.

5.1.3. Kompatibilizam

Kompatibilistički pristup, poput inkompatibilističkog, prihvaća da su svi ljudski postupci kauzalno objašnjivi (determinirani), ali pritom ne poriče postojanje osobne slobode. To uspijeva na taj način što jednostavno izmjenjuje značenje termina slobodna volja. Za kompatibiliste slobodna volja ne predstavlja mogućnost neovisnoga izbora između alternativnih mogućnosti, već je shvaćena kao mogućnost djelovanja u skladu s osobnim željama i razmišljanjima. Ovakvo shvaćanje slobode nije kontradiktorno pojmu kauzalnosti, već pojmu prisile. Prema Lockeu, »sloboda je mogućnost da djelujemo ili ne djelujemo prema našim željama i volji« (Taylor, 1967:366). Prema Humeu, ljudski postupci nisu neslobodni ukoliko su uzrokovani, već ukoliko su uzrokovani nečime izvan sfere ljudskih želja (Taylor, 1967:367). Dakle, prema kompatibilistima sloboda postoji svugdje gdje ne postoje ograničavajući uvjeti (engl. *defeating conditions*), koje shvaćamo kao ono što ograničava naše želje (Young, 1994). Pod ograničavajućim uvjetima tako možemo razumjeti na primjer zakone, zatvor, prisilni rad, zlostavljanje i slično.

Humeovo stajalište izvrsno ocrtava kompatibilistički pristup – prema njemu se svi filozofi slažu da su ljudski postupci determinirani i da su stoga prema inkompatibilističkom shvaćanju slobodne volje i neslobodni, ali pitanje je samo na koji način omogućiti da i sloboda i determinizam budu istovremeno istiniti (Taylor, 1967). Iako se može učiniti da je kompatibilizam samo očajnički pokušaj da se čovjek prikaže slobodnim u determinističkom svijetu, njegove se teze mogu prihvatiti kao savršeno logičko i potpuno prihvatljivo rješenje. Pojam slobode se, naime, i u svakodnevnom govoru koristi češće kao sinonim nesputanosti i samostalnosti, ne-

go kao sinonim kontrakuzalnosti. Stoga se ova krajnje jednostavna terminološka dosjetka nameće ne samo kao kvalitetan kompromis, već i kao rješenje gordijskoga čvora.

5.2. *Indeterministički pristup*

»Fizikalnim dokazom indeterminizma, neki su ga mislioci oduševljeno prihvatili kao upravo ono što će dokazati postojanje slobodne volje« (Anscombe, 1971:25). Ipak, ubrzo je pokazano da indeterminizam ni na koji način ne pomaže u dokazivanju postojanja slobodne volje kao kontrakuzalnoga odlučivanja, jer ne postoji povezanost između nepredvidljivosti kretanja elektrona i slobodnoga ljudskoga djelovanja ili shvaćanja čovjeka kao moralnoga bića.

Prije svega valja istaknuti tezu prema kojoj bi uvođenje mogućnosti čovjekova determiniranja indeterministički uređene prirode pomoću njegovoga slobodnoga odlučivanja bilo kršenje fizikalnih zakona. Drugim riječima, ljudska bi volja proturječila s indeterminističkim, statističkim zakonima, jer bi bila u stanju mijenjati statističku vjerojatnost pojave nekoga događaja (Anscombe, 1971). Nadalje, nije li indeterminizam upravo dokaz čovjekove neslobode? Ukoliko su njegovi postupci indeterminirani, nepredvidljivi i posve slučajni, po čemu su oni njegovi i po čemu mu oni omogućavaju djelovanje u skladu s njegovim željama? Prema Ayeru, ponašanje koje bi bilo proizvod čiste slučajnosti više bi sličilo ponašanju ludoga, nego ponašanju razumnoga slobodnoga čovjeka (Sesardić, 1984).

Iluzija inkompatibilističkoga shvaćanja slobode ovim je, čini se, konačno potvrđena. Ukoliko se prihvate dosad iznesene teze, nužno je zaključiti kako čovjek ne može biti slobodan u inkompatibilističkom smislu niti u determiniranom, niti u indeterminiranom svijetu.

6. DETERMINIZAM I MORALNA ODGOVORNOST

Prema *dilemi determinizma*, čovjek nikada nije odgovoran za svoje postupke. Ukoliko su njegovi postupci jednostavno dio kauzalnih lanaca u determiniranom svijetu, tada su se uzroci njegova ponašanja dogodili mnogo prije njegova rođenja, pa stoga nije na njih mogao utjecati. Prema tome, nije mogao drugačije postupiti, pa ga zato ne možemo smatrati odgovornim. S druge strane, ukoliko njegovi postupci nisu dio kauzalnih lanaca, već su slučajni, zaključujemo da nisu bili posljedice njegovih želja i namjera, pa prema tome, niti u ovom ga slučaju ne možemo smatrati odgovornim za njegove postupke. Drugim riječima, prema ovakvom rezoniranju čovjek ni u kojem slučaju nije odgovoran za pojave koje naizgled uzrokuje (Blackburn, 1996). »Ako čovjek nema moć birati i odlučivati u sklopu raznih utjecaja koji se na njega vrše, onda se on ne može smatrati odgovornim za svoje postupke« (Pavićević, 1962:55). Ukoliko osoba nije mogla postupiti drugačije, zašto je smatramo moralno odgovornom za svoje postupke?

Osoba se smatra moralno odgovornom za svoje postupke jer se smatra da je mogla drugačije postupiti, odnosno da je njezin postupak rezultat isključivo njezine vo-

lje. Prema takvom se opće prihvaćenom stajalištu metafizičkoga libertarijanizma podržava retributivni oblik kažnjavanja, odnosno kažnjavanje kao osveta za počinjeni zločin. Međutim, kako je libertarijanizam odbačen kao nekoherentan, moralno se sankcioniranje stoga mora razumijevati kao motivacijski faktor koji utječe na mijenjanje ljudskoga ponašanja (Sesardić, 1984). Dakle, nagrade i kazne utilitaristički služe isključivo za prevenciju budućih zločina i promicanje onoga što se shvaća dobrim, odnosno za očuvanje društvenih vrijednosti. »Kompatibilisti odbacuju retributivne osnove za moralno opravdanje kazne, te predlažu utilitaristički pristup« (Young, 1994).

Važno je primijetiti da bi ljudsko društvo potpuno drugačije izgledalo kada ne bi postojala moralna, pa stoga i pravna osnova za nagrađivanje i kažnjavanje. Ljudski osjećaj moralne odgovornosti nužan je za očuvanje vrste.

7. ZAKLJUČAK

Utjecaj fizikalističkoga i determinističkoga (odnosno indeterminističkoga) pristupa u svakodnevnom životu može se jasno uočiti u odnosu fizike i etike u helenističkoj filozofiji. Fizikalne su teorije u helenizmu bile prihvaćene kao vodiči za ispravno djelovanje. Stoici su prihvatili determinističko uređenje svijeta, te su stoga zaključili da je budućnost u jednakoj mjeri određena kao i prošlost. To je rezultiralo etičkim učenjem o ispravnosti prihvaćanja postojećega stanja, učenjem o savršenosti neuznemirenoga duha koji prihvaća sudbinu te općom pasivnosti. Epikurejci su s druge strane u neočekivanim otklonima atoma pronašli »mogućnost slobode u sklopu mehanički povezanih kretanja materije i zakonitosti događanja« (Filipović, 1952:33). Njihova fizika rezultirala je vedrim sagledavanjem života, optimizmom i odsustvom straha od smrti. Stoičko je determinističko shvaćanje u skladu s fizikalnim i logičkim zakonitostima, dok se epikurejsko zasnivanje slobodne volje u poglavlju 5.2 pokazuje neodrživim.

Čini se da se u raspravi o problemu slobodne volje filozof mora opredijeliti za determinizam ili za iluziju slobode u inkompatibilističkom smislu. Ukoliko determinističko sagledavanje života dovodi do apatije, a intuicija do sreće, postavlja se pitanje za što se opredijeliti? Hoćemo li iz racionalističkoga sagledavanja svijeta povlačiti radikalne zaključke i osjećati se bespomoćno i nesretno ili ćemo prihvatiti iluziju o vlastitoj slobodi i biti sretni?

LITERATURA

Anscombe, G. E. M.: *Causality and Determinism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

Blackburn, Simon: *The Oxford Dictionary of Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Bohm, David: *Uzročnost i slučajnost u savremenoj fizici*. Beograd: Nolit, 1972.

- Butterfield, Jeremy: »Determinism and indeterminism«. U: Craig, E. (ur.): *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, 3. London: Routledge, 1998., Str. 33–39.
- Filipović, Vladimir: »Lukrecijev materijalistički životni nazor«. U: Tit Lukrecije Kar: *O prirodi*. Zagreb: Matica hrvatska, 1952., str. 33–35.
- Filipović, Vladimir: *Filozofijski rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.
- Kant, Immanuel: *Kritika čistog uma*. Beograd: Kultura, 1970.
- Moschetti, A. M.: »Determinismo«. U: Giacon, C. (ur.): *Enciclopedia filosofica*, 1. Venezia, Istituto per collaborazione culturale, 1957, Str. 1522–1524.
- Pavićević, Vuko: *Uvod u etiku*. Beograd: Kultura, 1962.
- Sesardić, Neven: *Fizikalizam*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1984.
- Šušnjić, Đuro: *Kritika sociološke metode*. Niš: Gradina, 1973.
- Taylor, Richard: »Determinism«. U: Edwards, P. (ur.): *The Encyclopedia of Philosophy*, 2. London: Collier-Macmillan Limited, 1967., Str. 359–373.
- Young, Robert: »The implications of determinism«. U: Singer, P. (ur.): *A Companion to Ethics*. Oxford: Blackwell Publishers, 1994., Str. 534–541.